

D. KAPACIAUSKIENĖ
ŽMONIŲ SANTYKIŲ SUSVETIMĖJIMO APRAIŠKOS MORALĖJE

Šių laikų ideologinėje kovoje svarbią vietą užima moralinė humanizmo problema, kurios turinį sudaro individo ir visuomenės santykio, individo žmogiškosios vertės ir jo realaus vaidmens šiuolaikinėje visuomenėje klausimai. Sprendžiant tuos klausimus, dažnai yra vartojama susvetimėjimo sąvoka.

Nors susvetimėjimo sąvoka į šiuolaikinę filosofinę literatūrą yra atėjusi iš to paties šaltinio — iš vokiečių klasikinės filosofijos ir K. Markso ankstyvųjų darbų, — bet skirtingose teorijose ji vartojama labai įvairiomis prasmėmis. Pavyzdžiui, sociologai, tyrinėjantieji didelių miestų gyvenimą, mokslo ir technikos revoliucijos socialinius rezultatus, ją vartoja individų atomizacijos procesui pavadinti; psichoanalitikai (K. Jungas, E. Fromas) ją nusako individo psichinę būseną; vėl kitaip šią sąvoką vartoja kai kurie krikščionybės apologetai (E. Munjė, M. D. Šioniu), egzistencialistai (M. Haidegeris, Ž. P. Sartras) ir t. t. Pagaliau marksistinėje filosofinėje literatūroje, kai K. Markso susvetimėjimo analizė taikoma aktualioms šiuolaikinės epochos problemoms spręsti, atsiranda pačios K. Markso pažiūros interpretavimo skirtumai ir nesutariama, kokia prasme susvetimėjimo sąvoka šiandien turėtų būti vartojama: ar ji turėtų apibūdinti visos klasinės visuomenės, ar tik kapitalistinės visuomenės žmonių santykius¹, ar ji turėtų nusakyti tam tikrus socialinius santykius, ar apskritai žmogaus santykį su gamta, t. y. gamybos procesą².

Taigi kokia prasme tikslinga vartoti susvetimėjimo sąvoką, sprendžiant marksistinio humanizmo, komunistinio moralumo kriterijaus moralės istorinės kaitos klausimus? Siekdami susvetimėjimo sąvokos marksistinės sampratos autentiškumo, turime pažiūrėti, kokia prasme

¹ Zr. A. Курела. *Свое и чужое*, М., 1970.

² Zr. T. Jaroszewski. *Alienacja?*, W., 1966.

ir kodėl tą sąvoką vartoja K. Marksas „*Ekonominiuose-filosofiniuose 1844 m. rankraščiuose*“. Tiek šito K. Markso veikalo, tiek ir visos jo socialinės teorijos pagrindinė idėja yra humanizmo idėja, t. y. mintis, kad individas turi turėti galimybę tapti tikroju istorijos subjektu, aktyviu visuomenės, o kartu ir savo gyvenimo kūrėju. Skirtingai nuo ankstyvesnio, buržuazinio, humanizmo, naująjį, komunistinį, humanizmą K. Marksas vadina realiuoju humanizmu, nes jis nurodo konkrečias to humanizmo įgyvendinimo sąlygas — komunistinius visuomeninius santykius. Tokią išvadą apie socialines humanizmo realizavimo sąlygas K. Marksas daro, analizuodamas esamą kapitalistinę visuomenę. Kapitalistinės visuomenės ekonominės analizės tikslas — įrodyti, kad kapitalistinėje visuomenėje žmogus santykiauja su savo visuomenine esme (t. y. su savo materialinės ir dvasinės veiklos produktu) kaip su *svetimu* dalyku, egzistuojančiu šalia jo, kaip su savarankišku, ne jo valdomu dalyku, o, priešingai, jį valdančiu (tam santykiui apibūdinti K. Marksas ir vartoja darbo susvetimėjimo sąvoką), ir kad tokią padėtį panaikinti („grąžinti individui jo žmogiškąją esmę“) galima, tik pakeitus esamą ekonominę struktūrą. Vadinasi, susvetimėjimo sąvoką K. Marksas vartoja individo santykiui su visuomene apibūdinti: kai individas nėra realus savo veiklos visuomeninio rezultato šeimininkas, kai nevaldo to rezultato, jis santykiauja su juo, t. y. su savo visuomenine esme, kaip su *svetimu* dalyku. Taigi susvetimėjimo sąvoką K. Marksas vartoja ne kapitalistų ir darbininkų klasiniam santykiui pavadinti, kaip knygoje „*Sava ir svetima*“ aiškina A. Kurela (ta prasme susvetimėjimo sąvoka būtų išnaudojimo sinonimas), ir ne žmogaus veiklos daiktiškumui pažymėti, kaip įrodinėja A. Šafas³, o individo santykiui su savo visuomenine esme arba, kaip toliau sakysime, individo santykiui su visuomene apibūdinti. Susvetimėjusiu vadinsime tokį individo santykį su visuomene, kai bendri visuomenės poreikiai tiesiogiai neišplaukia iš tos visuomenės narių individualių poreikių, kai visuomenė ir individai egzistuoja lyg du savarankiški santykio komponentai, prieštaraujantys vienas kitam, vienas kitą ribodami ir varžydami. Toks santykis yra klasinėje visuomenėje, kurios individai yra privatūs savininkai su jiems būdingu privačiu materialiniu interesu ir kurios bendras interesas pasireiškia kaip būtinumas ginti esamą nuosavybės formą. Bendras visuomeninis interesas tiesiogiai neišvedamas iš individų materialinių interesų, nesutampa su individų valia, yra jiems *svetimas*.

Susvetimėjimo sąvoka apibūdina *bet kokios klasės* individo santykį su visuomene. „Teiginys, kad žmogus yra *svetimas* savo žmogiškajai

³ A. Schaff. *Marksizm a jednostka ludzka*, W., 1965.

esmei,— rašo K. Marksas,— reiškia, kad vienas žmogus yra svetimas kitam žmogui ir kiekvienas iš jų yra svetimas savo žmogiškajai esmei“⁴. Be abejo, susvetimėjimo laipsnis ir praktinė jo reikšmė skirtingų klasių individams yra skirtingi, ir tą skirtumą K. Marksas taip apibūdina: „Visa, kas darbininkui pasireiškia kaip praradimas to, kas sava, kaip susvetimėjimo veikla, nedarbininkui pasireiškia praradimu to, kas sava, kaip susvetimėjimo būklė“⁵.

Cia dar reikia pabrėžti, kad apie svetimumą prasminga kalbėti, tik-tai tyrinėjant tokį visuomenės išsivystymo etapą, kai individas išskiria save iš visuomenės, kai suvokia save kaip santykio komponentą. Kol nėra materialinių prielaidų, leidžiančių individui išsiskirti iš visuomenės, ir kol jis suvokia tik būtinumą bendrauti su kitais tokios pat rūšies individais, kad galėtų išlikti kovoje už būvį, tol jis savo gyvenimo visuomenėje nesuvokia kaip santykio su visuomene, tol jis, kaip rašo K. Marksas, „skiriasi nuo avino tik tuo, kad sąmonė jam pakeičia instinktą, arba kad jo instinktas yra įsisąmonintas“⁶. Tokioje visuomenėje nėra ir susvetimėjimo. Žmonių santykių susvetimėjimas yra antroji — negatyvioji — pusė to istorinio proceso, kurį K. Markso žodžiais galima pavadinti „visuomeninių individų gamyba“⁷ ir kurio pozityviąją pusę sudaro žmogaus, kaip asmenybės, formavimasis. Žmogus, kaip toliau rašo K. Marksas, „yra ne tik gyvulys, kuriam būdinga bendravimas, bet gyvulys, kuris tik visuomenėje ir gali išsiskirti“⁸, t. y. tik visuomenėje gali tapti individu, asmenybe. Kol žmogus tampa asmenybe, galinčia laisvai, tikslingai kurti savo žmogiškųjų savybių išreiškimo visuomenines sąlygas, visuomenė pereina tokias stadijas, kuriose žmogus daugiau ar mažiau yra laisvas ir kuriose tiek, kiek nėra laisvas, jis veikia svetimų, jam nepavaldžių socialinių jėgų valdomas.

Tas socialines jėgas įkūnija ir išreiškia žmonės, kaip tam tikrų socialinių vaidmenų atlikėjai. Todėl individo santykis su visuomene pasireiškia kaip jo santykis su kitais tos pačios visuomenės individais, t. y. kaip žmonių tarpusavio santykis. Kaip rašo K. Marksas, „praktiniame realiame pasaulyje susvetimėjimas gali pasireikšti tik praktiniame realiame žmogaus santykyje su kitais žmonėmis“, pavyzdžiui, „religinis susvetimėjimas būtinai pasireiškia pasauliečio santykyje su dvasininku“⁹. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad, vadinant, pavyzdžiui, pasauliečio ir dvasininko, darbininko ir kapitalisto, eilinio valstybės

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, с. 567.

⁵ Ten pat, p. 571.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Вокіеічų идеологіја, р. 27.

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 12, М., 1958, с. 710.

⁸ Ten pat.

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, с. 568.

piliečio ir valstybės pareigūno santykį susvetimėjimu, kalbama ne apie konkrečių žmonių asmeninį bendravimą, o apie santykį tarp žmonių, užimančių tam tikrą socialinę padėtį, apie žmonių, kaip tam tikrų socialinių kategorijų, tarpusavio santykį, kuriame individualios žmogiškos savybės neatlieka socialinio vaidmens. Vadinasi, susvetimėjimo sąvoka K. Marksas apibūdina žmonių santykius tokioje visuomenėje, kurioje žmogaus vertę ir realų jos vaidmenį lemia jo socialinė padėtis, o ne žmogiškosios savybės: patirtis, išmintis, sugebėjimai, sąžiningumas ir kt. Kitaip sakant, ten individo socialinį vertingumą sudaro ne jo žmogiškosios savybės, o išoriniai dalykai — individo teisinė arba ekonominė padėtis. Todėl, susvetimėjus žmonių santykiams, tiesiogiai pasikeičia ir socialinių vertybių pobūdis, taigi ir moralės pobūdis.

Kaip žmonių santykių susvetimėjimas pasireiškia moralėje?

Pirmąkart bendruomenės individo santykio su visuomene nereikėtų laikyti susvetimėjusiu: tas santykis nėra išoriškas žmogaus individualiam gyvenimui. Individo santykis ten tiesiogiai priklauso nuo pirmąkart žmogaus praktinės veiklos pobūdžio. Pirmąkart žmogaus praktinė veikla dėl menko gamybos įrankių išsivystymo nėra suskaidyta techninio darbo pasidalijimo. Darbas šeimoje paskirstomas pagal jos narių fiziologinius skirtumus: vyrų, moterų, vaikų darbai yra skirtingi. Toks darbo pasiskirstymas šeimoje arba techninio darbo pasidalijimo nebuvimas ir apsprendžia pirmąkart žmogaus praktinės veiklos pobūdį, kurio du bruožus, svarbius mums rūpimos vertybių istorinės kaitos požiūriu, čia galima nurodyti: pirma, pirmąkart žmogaus praktinė veikla tėra tik gamtos gėrybių apdorojimas vartojimui, *tik konkrečiai naudingas darbas*; antra, individo poreikių tenkinimas (jo egzistavimas) tiesiogiai ir visiškai priklauso nuo to, ką pagamina visa bendruomenė, todėl *bendruomenė, o ne individas yra tikrasis veiklos subjektas*. Su tokiu praktinės veiklos pobūdžiu susijęs individų elgesio socialinio vertinimo pobūdis. Pirma, kadangi individo darbas visuomet yra konkrečiai naudingas, tai subjekto tikslai ir veiklos objektas yra neatskiriami. Dėl to žmogaus poelgių socialinis vertinimas neatskiriamas nuo veiksmo objekto, nuo konkrečios situacijos: elgesys laikomas geru kokiam nors konkrečiam reikalui. Jeigu senovės graikams gėrio sąvoka reiškė dar ir turta, ir tas žmogaus savybes, kurios labiausiai susijusios su to turto įgijimu, tai juo labiau reikia manyti, kad toks vertinimo pobūdis pasireiškė dar ankstesnėje žmonijos istorijoje: žmonių veiksmai vertinami kaip konkrečios buities situacijos, turinčios konkretų praktinį tikslą. K. Markso žodžiais tariant, „idėjų, vaizdinių, sąmonės gamyba iš pradžių yra betarpiškai įpinta į materialinę žmonių veiklą ir į mate-

rialinį jų bendravimą, į realaus gyvenimo kalbą”¹⁰. Ir antra, kadangi tikrasis veiklos subjektas yra bendruomenė, tai žmogaus individuali būtis sutampa su jo visuomenine būtimi. Objektyvus socialinis būtinumas tuo atveju išreiškiamas besąlygiškų, nekvestionuojamų, individualiai neinterpretuojamų genties tradicijų, tabu forma. Vienintelis individo poelgių motyvas, vienintelis ir pakankamas argumentas, pateisnantis individo poelgi, yra protėvių paprotys. Papročiais perduodamas iš kartos į kartą visuomenės patyrimas, o priemonių individualiam patyrimui fiksuoti ir perduoti visuomenė dar neturi. Todėl tokioje visuomenėje žmonėms neiškyla jų tarpusavio santykių reguliavimo problema: papročiai iš anksto yra viską suregulavę — visas individo veiklos sritis. Pirmąkart žmogui viskas yra determinuota: visi jo veiksmai sudaro vientisą priežasčių-pasekmių grandinę, kurioje labai nedaug poelgio variantų, teikiančių individui pasirinkimo laisvę. Todėl paprotinių elgesio normų specifika yra ta, kad jos racionaliai nemotyvuotos (nes pakankamas jų galios pagrindas yra jų senumas), besąlygiškos (nes jų laikymasis nesuponuoja individualaus pasirinkimo laisvės) ir konservatyvios (nes beveik nėra galimybės jų praturtinti individualiu patyrimu).

Paprotinių normų konservatyvumas ir besąlygiškumas rodo, kokie nepagrįsti yra mėginimai idealizuoti pirmąkart žmones, retrospektyviai vaizduojant juos kaip įsikūnijimą dorumo, žmogiškumo, kurį sunaikino klasinė visuomenė. Pavyzdžiui, tarybinis istorikas V. Zybkovecas, remdamasis gausia etnografinė medžiaga, įrodinėja pirmąkartės visuomenės papročių pranašumą prieš klasinės visuomenės moralės normas¹¹. Iš V. Zybkoveco pateikto pirmąkartės ir klasinės visuomenės sugretinimo galima padaryti išvadą, kad klasinės visuomenės moralė yra regresas, žingsnis atgal nuo žmogiškos į gyvulišką („vilkišką“) moralę. Tokia išvada prieštarautų istorijos logikai. Nors šiandien etikoje (taip pat ir tarybinėje) ginčijamasi dėl moralės pažangos kriterijų, bet pati moralės pažangos idėja nekvestionuojama.

Klasinės visuomenės moralė yra pakitusių individo ir visuomenės santykių rezultatas ir pakitusių socialinių vertybių išraiška. Kai žmonių interesai pasidaro privatūs, individui tampa akivaizdus tiesiogiai susijęs su jo egzistavimo sąlygomis ir iš jų išplaukiantis tik materialus to intereso turinys. Privatus interesas yra materialinis interesas ir jis yra priešingas kitų individų privatiems interesams. Būdamas materialinis,

¹⁰ K. Marksas ir F. Engelsas. Vokiečių ideologija, p. 20.

¹¹ Зг. В. Ф. Зыбковец. Наука и религия о происхождении нравственности, М., 1959, с. 15—16.

privatus interesas sąlygoja utilitarinį žmonių santykių su gamta pobūdį ir suformuoja specifinius ekonominius individų veiklos kriterijus.

Bet, suprivatėjus individų interesams, visuomenė nenustoja egzistavusi kaip visuma, turinti savo, visuomeninį, interesą. Visuomeninio intereso specifiką klasinėje visuomenėje sąlygoja privačių interesų antagonizmas. Individų antagonistų visuomeninis santykis yra materialinis antagonizmo stabilumui. To stabilumo poreikis individus antagonistus sugrupuoja į antagonistines klases. Klasinis antagonizmas yra privačių savininkų visuomenės egzistavimo būdas. Kadangi klasinis antagonizmas yra bendro gamybos lygio (technikos išsivystymo, techninio darbo pasidalijimo) sąlygotas ir, vadinasi, objektyviai būtiną dalyką, jis gali būti traktuojamas kaip visuomenės poreikis. Kitaip tariant, visuomeninį interesą apsprendžia poreikis užtikrinti esamų klasinių santykių stabilumą, t. y. vienos klasės viešpatavimą, o kitos klasės vergavimą, užtikrinti visumos egzistavimą, esant jos dalių antagonizmui. Ir todėl toks visuomeninis interesas negali būti visuomenei bendras tuo atžvilgiu, kad sutaptų su visų individų privačiais interesais. Jis nėra nei visos visuomenės narių, nei viešpataujančios klasės individų privačių interesų bendras vardiklis, nes negali būti surastas, išvestas iš privačių interesų. Jis susidaro ne iš privačių interesų sutapimo, o iš jų antagonizmo. Todėl privačių interesų atžvilgiu visuomeninis interesas tegali būti išorinė jėga, ribojanti jų reiškimąsi. Būdamą svetima privačiam materialiniam interesui, ta jėga yra kitokio, ne ekonominio, o politinio pobūdžio. Ją sudaro valstybė, prievartos priemonėmis užtikrinanti antagonistiškos visuomenės egzistavimą ir taip tarnaujanti viešpataujančiai klasei. Atsirandant valstybei, formuojasi dar vienas (greta ekonominio), t. y. politinis, tų pačių individų veiklos vertinimo kriterijus. Tokiomis sąlygomis kiekvieno individo gyvenimas tarsi suskyla į privataus asmens ir valstybės piliečio gyvenimą. Materialinė gamybinė žmonių veikla — tai ta sritis, kurioje individas vadovaujasi privačiu interesu, nesvarbu, ar tas jo interesas yra gauti didesnę pelną, ar užsitikrinti minimalų materialinių poreikių patenkinimą. Politinę veiklą sudaro ta sritis, kurioje žmogus veikia ne kaip privatus asmuo, o kaip visuomenės atstovas, kaip visuomenės interesų reiškęjas. Todėl žmogaus veiklos negalima įvertinti vienareikšmiškai pagal universalų kriterijų — papročius. Natūralu, kad susiformuoja skirtingi kriterijai individo ekonominei ir politinei veiklai įvertinti: individo, kaip privataus asmens, veikla vertinama vienaip, kaip valstybės piliečio — kitaip.

Susvetimėjimas, atplėšdamas individualią būtį nuo visuomeninės, kartu sukuria iliuziją, kad individo žmogiškoji esmė nėra visuomeninio

pubūdžio, kad ją sudaro nuo visuomeninių sąlygų, nuo visuomeniškai būtinos individo veiklos nepriklausomos individo asmeninės savybės. Ta iliuzija remiasi trečiu (greta ekonominio ir politinio) individo elgesio matu — moraliniais principais, kurių funkcija — nustatyti bendras žmogiškumo savybes, nepriklausomas nuo empirinių socialinių sąlygų, nuo individų materialinės ir politinės veiklos. Žmogiškumas traktuojamas kaip individualios būties (nepriklausomos nuo visuomeninės būties) savybė. Individas jaučiasi žmogumi ir kitus laiko žmonėmis tik tiek, kiek susijęs su jais asmeniniais ryšiais. Darbe (visuomeniškai reikšmingoje ekonominėje ir politinėje veikloje) individas nesijaučia žmogumi¹²; čia jis dalyvauja kaip beasmenis kokios nors socialinės kategorijos atstovas. Todėl moralinių principų koncepcija apsiriboja tik žmonių asmeninių santykių sritimi; tik tiems santykiams vertinti taikomas moralumo kriterijus.

Susvetimėjimas socialinio vertinimo praktikai suteikia tokį bruožą, kad atskiri žmogaus gyvenimo ir veiklos aspektai vertinami skirtingais kriterijais. Kaip rašo K. Marksas, „nuo susvetimėjimo esmės priklauso, kad kiekviena gyvenimo sritis taiko žmogui skirtingus ir priešingus mastelius: moralė — vieną mastelį, politinė ekonomija — kitą, nes kiekviena yra tam tikras žmogaus susvetimėjimas ir kiekviena iš jų fiksuoja tam tikrą ypatingą žmogaus veiklos susvetimėjimą, kiekviena santykiauja kaip svetima su kitos srities susvetimėjimu“¹³. Nepaisant tų kriterijų skirtingumo ir net priešingumo, jie nepašalina vienas kito, bet egzistuoja tuo pačiu metu ir toje pačioje socialinėje aplinkoje. Tai ir yra susvetimėjimo požymis. Kai žmogaus visuomeninė esmė yra jam svetima, egzistuoja iliuzija, kad žmogaus esmė yra nevisuomeninė, nuo individo visuomeniškumo nepriklausanti ir kad individo žmogiškumas ir visuomeniškumas, kaip skirtingi dalykai, gali būti vertinami skirtingais kriterijais.

Taigi (pirma) susvetimėjimas moralėje pasireiškia tuo, kad ji tampa atskiru, nuo ekonominės ir politinės veiklos atplėštu individo elgesio matu, kad susiformuoja ypatingas individo elgesio vertinimo kriterijus — moralės principai.

Moralės principai formuojasi bendrame ideologiniame procese kaip sudėtinė ideologijos dalis. Jų socialinę funkciją apima bendroji ideologijos funkcija. Apskritai galima taip paaikškinti: moralės principai yra specifinė, ideologinė, visuomeninio intereso suvokimo forma. Kadangi ideologijos dėka visuomenė klasinį antagonistinį interesą suvokia kaip bendrą visuomenės interesą, tai moralės principai viešpataujančios kla-

¹² Зг. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, с. 565.

¹³ Ten pat, p. 604.

sės moralumo sampratą paverčia visuotine, t. y. priimtina visai visuomenei. Šitai padaroma, nustatant bendras žmogiškumo savybes.

Moralės principai negali būti tiesiogiai išvedami iš materialinių interesų, nes, kaip matėme, susvetimėjimo sąlygomis materialinė veikla nelaikoma žmogiškosios esmės savybe. Moralės principai negali būti laikomi ir valstybės interesų išraiška, nes valstybė funkcionuoja kaip individui svetima išorinė prievartos jėga, kaip nesusijusi su individo žmogiškumu savarankiška visuma. Todėl moralės principai ir laikomi nuo socialinės praktikos nepriklausomomis, savarankiškai egzistuojančiomis vertybėmis. Susiformuoja moralinių vertybių sritis, kuri rodo, kad individai savo visuomeninę esmę padaro sau svetima, ją objektyvizuodami ne tik materialinės, bet ir dvasinės veiklos produktų, idėjų, forma. Žmonių santykių susvetimėjimas pasireiškia ne vien kaip darbo susvetimėjimas, bet ir kaip ideologinis susvetimėjimas.

Pirmąsąjį sinkretišką socialinį vertinimą išskaidydamas į skirtingus aspektus (ekonominį, politinį, moralinį), susvetimėjimas užslepia tik vieną moralės principų sąryšio su socialine praktika pusę — jų priklausymą nuo socialinės praktikos, nuo visuomeniškai būtinos individų veiklos. Antroji pusė — moralės principų įtaka socialinei praktikai — lieka akivaizdi, priešingu atveju moralės principai visuomenei būtų nereikalingi. Būdamas akivaizdi, tik ta antroji pusė sudaro neteisingą, atvirkščią moralės principų santykio su socialine tikrove vaizdą: susidaro iliuzija, kad moralės principai lemia socialinę praktiką (žmonių poelgius), patys būdami nuo jos nepriklausomi. Moralės principai iškyla tarsi idealus modelis, prie kurio prisiderindama tikrovė turi jį realizuoti. Individui moralės principai yra kategorinis imperatyvas, kurio įpareigojančią galią sudaro arba jo antgamtiškumas (transcendentškumas), arba jo logiškumas. Kitaip sakant, individas santykiauja su moralės idealu kaip su tikėjimo arba pažinimo objektu. Pirmuoju atveju individas moralines vertybes priima kartu su religine pasaulėžiūra, „tiki“ jų vertingumu; antruoju atveju jas priima racionaliai, kaip teoriškai įrodytą dalyką, kuriam gali būti pritaikytas tiesos kriterijus. Ir vienu, ir kitu atveju socialinė praktika nelaikoma moralės principų teisingumo, efektyvumo kriterijumi. Priešingai, moralės principai laikomi socialinės tikrovės „moralumo“, t. y. jos artumo idealui, kriterijumi. Prieštaravimas tarp moralės principų ir realaus žmonių elgesio traktuojamas kaip žmonių nedorumas, o ne kaip moralės principų neteisingumas, nerealistiškumas. Todėl ir visuomenės pažanga aiškinama kaip moralės pažanga, kaip individų dorovinis tobulėjimas. Pavyzdžiui, I. Kantas galvojo, kad, norint realizuoti prancūzų šviečiamosios epochos idėjas, nereikia tokių priemonių, kaip revoliucija, o tiesiog reikia indi-

vidams doroviškai tobulėti: kai kiekvienas individas supras, kad žmogus žmogui yra brolis, ir bus įgyvendinti laisvės, lygybės, brolybės idealai. Tokia yra visuomenės idealistinės sampratos esmė. Principas čia apsprendžia praktinę veiklą. Ši logiškai nuosekli pažiūra tikrąja visuomenės istorija (istorijos esme) laiko idėjų, principų, o ne žmonių veiklos istoriją, nes žmonių veikla laikoma idėjos „sudaiktėjimo“, „realizavimosi“ procesu. „Kai prancūzai ir anglai laikosi bent politinės iliuzijos, kuri vis dėlto yra artimiausia tikrovei,— rašo K. Marksas ir F. Engelsas,— vokiečiai sukaliuojasi „grynosios dvasios“ sferoje ir religinę iliuziją paverčia varomąja istorijos jėga. Hegelio istorijos filosofija yra paskutinis, savo „gryniausią išraišką“ pasiekęs visos šios vokiečių istoriografijos vaisius, istoriografijos, kurioje kalbama ne apie tikruosius ir net ne apie politinius interesus, o apie grynąsias mintis“¹⁴.

Taigi (antra) susvetimėjimas moralėje pasireiškia kaip žmonių santykių ideologizacija, t. y. kaip atvirkščias moralės principų santykis su socialine tikrove.

Susvetimėjimas, kaip jau sakėme, sutampa su asmenybės formavimosi procesu. Privatine gamybos priemonių nuosavybė, suteikdama individui tam tikrą ekonominį savarankiškumą, daro jį veiklos subjektu. Vadinasi, individas įgyja tam tikrą pasirinkimo laisvę ir ima suvokti savo veiklos objektą kaip tokį dalyką, kuris atsiskiria nuo jo konkrečios žmogiškos egzistencijos, kaip savo veiklos tikslą, savo veiklos rezultato idealų modelį, kuriuo vadovaudamasis jis vertina savo veiksmus. Todėl ir visuomenės keliami reikalavimai individui įgyja naują, skirtingą nuo „realaus gyvenimo kalbos“, formą, t. y. idealių modelių — moralės principų — formą. Vadovaudamasis moralės principais, individas gali laisvai pasirinkti poelgius ir savo pasirinkimą sąmoningai motyvuoti. Būtinumas būti doru, būtinumas apriboti savo egoizmą, savo interesus gali būti realizuotas tik kaip individo laisvas apsisprendimas, kaip individo „apsiribojimas“ „kitų“ (artimo, tautos, tėvynės, visuomenės) labui. Moralės principai reiškia individui reikalavimą savo elgesiu atsižvelgti į jam svetimą visuomeninį interesą, bet individo santykis su jais traktuojamas kaip individo pareigos jausmas, kaip laisvo apsisprendimo rezultatas. Pareigos jausmas laikomas neatskiriama individualios būties savybe ir būtina žmonių socialumo sąlyga.

Pareigos jausmo išlavinimas yra moralinio auklėjimo uždavinys. Moralinio auklėjimo poreikis klasinėje visuomenėje atsiranda kartu su susvetimėjimu, kai individų egzistavimo sąlygos ir jų interesai supri-

¹⁴ K. Marksas ir F. Engelsas. Vokiečių ideologija, p. 36.

vatėja¹⁵. Moralinio auklėjimo funkcija — privatų individų gyvenimą suderinti su visuomeninėmis jo sąlygomis. Kai moralės principai sudaro atskirą socialinių vertinimų sritį, moralinis auklėjimas sudaro ypatingą visuomenės veiklos sritį (atskirą nuo jaunimo profesinio paruošimo, nuo paruošimo politinei veiklai ir pan.), kurios tikslas — visuomenės moralės principus padaryti individo įsitikinimais, jo gyvenimo orientyrais.

Moralinio auklėjimo funkciją atlieka religija, kuri labiausiai šitam reikalui yra tinkama dėl savo sinkretiškumo. Religija apima įvairias visuomenės poveikio individui priemones: ritualą, organizaciją (bažnyčią), mitą (kaip tam tikrą pasaulėžiūros formą). Kuo mažiau išsivysčiusi asmenybė ir visuomenė, t. y. kuo mažiau išvystyta prekinė gamyba ir kuo didesnę socialinę vaidmenį atlieka giminystės, asmeninio pavaldumo ryšiai, tuo didesnę struktūrinę moralinio auklėjimo dalį sudaro elgesio ritualo mokymas. (Pirmykštėje visuomenėje elgesio ritualizacija buvo vienintelė socialinio patyrimo perdavimo iš kartos į kartą priemonė.) Kuo daugiau socialiniai santykiai išeina už giminystės ryšių srities (tampa daiktiniais), tuo individų poelgiai racionaliau motyvuojami. Todėl, greta religijos, auklėjimo funkciją atlieka ir filosofija (pavyzdžiui, sofistų ir Sokrato epochos Atėnuose arba XVIII a. Prancūzijos filosofija apsišvietusiuose visuomenės sluoksniuose beveik monopolizuoja tą funkciją). Filosofija teorinėmis priemonėmis (loginiais argumentais) formuoja žmogaus moralines pažiūras. Religijoje vyksta tam tikra modernizacija: greta kulto, kaip tam tikros elgesio standartų perdavimo priemonės, vis didesnę vaidmenį (pasaulinėse monoteistinėse religijose) įgyja teorinis socialinių elgesio principų interpretavimas, skirtas individo religinėms ir moralinėms pažiūroms formuoti.

Moralės principai yra žmonių visuomeniškumo išraiška, kartu jie laikomi vertybėmis, kurias individui reikia įrodyti,— taip yra dėl to, kad individo visuomeninė esmė jam svetima. Moralinis auklėjimas, kaip principų diegimas individui, parodo, kad individas laikomas objektu, o ne subjektu. Individas moraliniame auklėjime nėra subjektas tuo atžvilgiu, kad moralės principai nėra jo paties iš naujo atkuriami, jam aktyviai santykiaujant su socialine tikrove. Jie yra jam objektyviai duotos vertybės, kurių egzistavimas išeina už individo aktyvumo ribų. Individas yra moralinio auklėjimo objektas tuo atžvilgiu, kad moralės principai jam įdiegiami, jo aktyvumą pajungiant išorinei jėgai. Tuo

¹⁵ Žr. Č. Kalenda. Visuomeninio moralinio auklėjimo poreikio atsiradimas. - „Problemos“, 1971, Nr. 1, p. 26 - 31.

atveju individo aktyvumas yra ne jo paties aktyvumas, o tos išorinės jėgos (jam svetimos jo visuomeninės esmės) aktyvumo forma.

Taigi (trečia) žmonių santykių susvetimėjimas moralėje pasireiškia ir tuo, kad moralinis auklėjimas, tapdamas ypatinga žmonių visuomenės ir individualios būties derinimo forma, individą traktuoja ne kaip moralės subjektą, o kaip moralinio auklėjimo objektą.

Trys išnagrinėtieji moralės istorinės kaitos aspektai yra tiesiogiai susiję su žmonių santykių susvetimėjimu, todėl vartoti susvetimėjimo sąvoką moralės istorinei kaitai apibūdinti yra tikslinga.